

Тетяна Єщенко,
докторка філологічних наук, доцентка,
завідувачка кафедри українознавства
Львівський національний медичний
університет імені Данила Галицького
teua.lviv@gmail.com

ЗАСОБИ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ У НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ ПРО ГОЛОДОМОР

У статті у текстолінгвістичному аспекті описано засоби мовного вираження текстових категорій діалогічності й оцінки у народних оповіданнях про Голодомор. З'ясовано своєрідність інваріантних ознак нарративних словесних цілих.

Ключові слова: *текст, категорія тексту, оповідання народне, діалогічність, оцінка, інтертекстуальність.*

Постановка проблеми. За своїм єством людська природа, організація мислення є діалогічними. А. Науменко визначає текст як висловлювання й вказує на його діалогічну сутність, тобто спрямованість не лише на адресата (прагматика висловлювання), а й на очікування відповіді від адресата (неважливо: безпосередньо або у вигляді правильно сприйнятого змісту висловлювання) [4]. Такий «діалогічний», або комунікативний підхід до мовлення став визначальним для когнітивного мовознавства другої половини ХХ століття. Сучасне мовознавство студіює текст як комунікативний акт між автором і реципієнтом (Адресант-Текст-Адресат), розглядає його як посередника і водночас як кінцеву реалізацію (*результат, витворення*) мовної комунікації. У цьому разі вербальний витвір містить у собі згорнуту систему усіх ланок вказаного акту: *мету* (інформацію прагматичних зв'язків з погляду суб'єкта), *адресата* (об'єкта, призначення, комунікативної мети), які в процесі текстотворення виконують роль облігаторних чинників, формуючи основні параметри словесного цілого [1]. Отже, на часі лінгвістичної науки ХХІ століття - *комунікативна сутність тексту*, яка виражається в тому, що його структура, семантика і прагматика (*форма, зміст і функції*) підпорядковані утіленню авторської інтенції та її експлікації. Отже, діалогічність постає фундаментальною категорією текстової комунікативної діяльності мовців, відображає єство людського мислення та свідомості і є основним структурним принципом комунікації як такої, що забезпечує її цілісність, адже будь-яке висловлювання постає своєрідною ланкою у комунікативному ланцюгові, що за своєю суттю є діалогічним. Описувана вище категорія вивичує текст не тільки на лінійне його осягнення як гомогенного утворення, а й передбачає новітнє розуміння словесного цілого як відкритої системи, репрезентуючи його гетерогенні вияви. Адресант і адресат як ключові компоненти єдиної моделі комунікації, що беруть участь у витворенні і сприйманні тексту, не тільки діалектично пов'язуються, а й перехрещуються у функціональному і

комунікативному планах. Тобто, діалогічність як категорія взаємозв'язку адресанта і адресата є текстовою діяльністю, яка впливає на асоціативне розгортання словесного цілого, утворення текстових асоціативно-смыслових полів. Водночас діалогічність може розгортатися не тільки між учасниками текстової комунікації, а й між текстами й самим універсумом української національної культури. Ідея нелінійної моделі комунікації належить М. Бахтіну, котрий вважав, що необхідною ознакою будь-якого висловлювання є його зверненість, *адресованість*, тобто без слухача немає і мовця, без адресата немає й адресанта, будь-яке висловлювання набуває смисл тільки в контексті, у конкретний час і в конкретному місці. Ідею вченого було підтримано зарубіжними науковцями (В. Бак, А. Баторі, Р. Барт, Ж. Дерріда, У. Еко, В. Ізер) й продовжено в дослідженнях комунікативної природи тексту (Ф. Бацевич, В. Кухаренко, О. Назаренко, А. Науменко, Т. Радзієвська, М. Феллер).

Концептуальний характер текстової категорії діалогічності визначив необхідність її різноаспектної наукової кваліфікації: текст - адресатність (Н. Арутюнова, О. Воробйова, Т. Губарева, М. Скаб), адресантність (Н. Валгіна, Т. Єщенко, І. Колегаєва, З. Тураєва), засоби репрезентації діалогічності (В. Шабуніна), інтертекстуальність (Г. Денисова, Т. Литвиненко, О. Переломова, Н. Фатєєва).

Ставлення до світу крізь призму оцінки є винятковою людиноцентричною формою світосприйняття, що зумовлено психофізіологічними особливостями людини, раціональним, творчим характером її мислення. Як відомо, оцінка тісно пов'язана з гносеологічними процесами: відображаючи предмети та явища довкілля, ми водночас пізнаємо навколишній світ та надаємо йому оцінку з певних позицій, з погляду тих чи інших особистісних потреб, настанов, прагнень. Проблема опису оцінних засобів, діалогічності у текстах інформаційного стилю (тексти-оповіді про трагічні сторінки українського народу - Голодомор) залишається поза увагою науковців.

Мета розвідки: описати мовні засоби вираження текстових категорій діалогічності й оцінки у народних оповідях про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. (на прикладі Запорізької області).

Результати дослідження. Діалогічність визначаємо як категорійну ознаку тексту і розрізняємо суб'єктно-текстову (внутрішньотекстову) і міжтекстову (зовнішню) діалогічність. Перша пов'язана із чинниками адресанта і адресата, визначає необхідність реконструкції особливостей взаємодії комунікантів у тексті і крізь текст народного оповідання. Друга стосується взаємодії і збігається з поняттям інтертекстуальності, виражається в тексті за допомогою цитат, алюзій, прецедентних феноменів. Виокремлення зазначених різновидів діалогічності тексту уможлиблює ідентифікацію різнорівневих засобів її реалізації, що дає підстави отримати комплексне уявлення про специфіку інтерактивної взаємодії між адресантом й адресатом тексту [4, с. 6]. Аналіз словесних цілих засвідчив, що у народних оповіданнях

про Голодомор виокремлюються такі *лінгвальні засоби вираження діалогічності*:

1. Синтаксичні: а) цитації: «Дідусь казав йому: «Іди, Якове, у колхоз, бо підеш у Сибір». Його забрали у Сибір, він не повернувся, там і помер» [5, с. 868]; «Робітники запитали: «Хто ти є така та як сюди потрапила?» Жінка сказала: «Я із села Жеребець, яке звідсіля за 30 кілометрів. Мій чоловік і двос дітей померли з голоду, а я покинула хату, в якій нічого не залишилося, прийшла сюди рятувати моє життя від голодної смерті» [5, с. 817]; б) непряма мова: «Петро Марченко із Заріччя **розповідає, що** земля в нашій селі така багата, що в чорноземі й ховали померлих від голоду, бо не докопувалися до глини» [5, с. 876]; в) питально-відповідні комплекси: «Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933 роках? - Так. Які, на Вашу думку, могли бути причини голодомору: неврожай, засуха, податки чи забирала врожай влада? - Все забирала влада. Якщо відбирали у людей вирожене в полі, городі, то хто це робив? - Звичайні люди, яких присилала влада» [5, с. 836]; г) заперечні конструкції: «Отак легендарна Хортиця приймала в свою землю **не** воїнів-скіфів, **не** синів хороброго Запорізького лицарства, що полягли від турецького ятагана. **Ні.** Це були правнуки, що полягли покійно голодною смертю 1933 року» [5, с. 816]; д) вставні та вставлені конструкції, які містять оцінку автора про висловлене в базовому реченні: «Українські села були на межі голоду (**штучно організованого!**), а комуністична влада не хотіла відповідати за свою антиукраїнську, шкідницьку діяльність» [5, с. 821]; вставні одиниці, які функціонують з метою вираження емоційної оцінки повідомленого (на жаль, на горе): «**На горе**, це було якесь страхіття, люди божеволіли, їли своїх дітей» [5, с. 837]; «**На жаль**, кісток їхніх вже ніхто не збере, бо й могили їхні братські в багатьох місцях попереорювали, щоб і сліду не було. Але пам'ять людську не переореш, не заборониш, і не вб'єш» [5, с. 880]; ж) окличні конструкції: «Через тиждень - нова вимога: «**Пиши** заяву про добровільний вступ до колгоспу!» [5, с. 824]; з) звертання, спрямовані на вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до особи співрозмовника: «Жінка була вся опухла від голоду. З її уст я почула слова: «**Люди добрі**, покажіть мені кусочок, хоч малесеньку крихітку хліба і я не помру, я виживу». Всі присутні гірко плакали. Хліба не було не тільки у них, а певне і у всьому селі...» [5, с. 842]; «Вони плакали, молили: «**Мама, мамо**, вернися...» Але підійшов якийсь чоловік і вдарив трирічного братика батоном, потім – шестирічну сестру. Сердешні, аж попадали від болю. Я побігла і забрала їх додому. Ми залишились самі» [5, с. 831]; и) спонукальні синтаксичні конструкції, наприклад: «**Врятуй** своїх дітей!» [5, с. 833]; і) питальні речення: «Чому ж так жорстоко ставиться людина до себе, до свого минулого? Але ж не всі. Та хіба ж дозволять таку наругу французи, німці чи ті ж чехи? І приходить відповідь. Голод, репресії. Постійне переслідування національної свідомості. Винищення минулого народу, національної культури і мови привело народ до безпам'ятства, бездуховності, жорстокості» [5, с. 816]; й) діалогічні єдності, характерні для жанру опитування, де поєднано різні мовні засоби вираження діалогічності:

«Вас здивували мої ноги. Я є пухлий від недоїдання. А Ви знаєте, хто я є? Я – червоний партизан. Про це свідчить ось мій квиток. Він показав мені квиток. Далі продовжив: – Квиток – це ще не все. Відкрив полу жакета, де було приколено орден Червоного прапора. – Це я показав Вам тому, що Вас здивували мої ноги. Тепер Ви знаєте, хто я є. – А за що ж Ви тоді воювали, що Ви тепер пухлий? – Ми воювали за волю народу і демократію, але нас обдурили. Чому я пухлий? Від недоїдання. Ви знаєте, що тепер багато дітей через недоїдання не ходять до школи, а я своїм дітям відділяю частину моєї пайки хліба й даю, щоб вони не відставали від інших дітей. Отож я недоїдаю і через те у мене ноги пухлі. Я запитав його: – З якого Ви є села? Він відповів: – Ви знаєте Малу Білозірку? Бо є й Велика Білозерка. То оце ми троє з Малої Білозірки, – показав на двох дівчат. – Те село було заможне, а щоб Ви тепер туди заглянули, що з ним сталось. Приходять люди звіділя і кажуть, що майже половина села вже вимерла з голоду» [5, с. 818].

2. Морфологічні: а) займенниково-дієслівні форми 1-ї особи одн. і мн.: «Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-1933 роках? Так, **я пам'ятаю**. Мені в той час було чотирнадцять-п'ятнадцять років» [5, с. 869]; «**Я звинувачую** в голодоморі тодішню владу. З району приходили накази, щоб «виконавці», якими були окремі жителі нашого села, забирали в людей всю їжу, яка зоставалася в людей. Вони ходили без зброї, і приходили декілька раз, вони забирали навіть худобу, деякі навіть забирали одяг в якому потім через деякий час ходили» [5, с. 875]; б) видільні частки, що акцентують увагу на окремих фрагментах тверджень (саме, лише): «Дехто протестує, дехто невдоволений з приводу **саме** цих «набридлих» (за їх висловом) розмов. Це, на мою думку, ті люди, яких не торкнулося лихо, які не уявляють, що таке голод, люди з сліпою і глухою душею» [5, с. 882]; в) модальні слова (очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається): «**Очевидно**, що люди були доведені до крайнощів і гинули цілими родинами разом з дітьми, старими батьками, Я особисто знаю, що в селі по сусідству померли Дуля Василь та Дуня, Стряпші, Мережєвські» [5, с. 893].

3. Лексичні оцінні лексеми, що визначають: чужі смислові позиції (переконливо показати, неспроможне твердження); самі досліджені факти (неймовірна подія, дивовижне явище), лексика, що позначає смислові позиції (погляд, розуміння, думка, доведення). Типовими виразниками такої оцінки є: «Мені це не сподобалося...»; «Я хвилювалася, що...»; «Це був для мене шок»: «Мені болісно було дивитися на померлих, яких було з кожним днем все більше. Страшно було дізнаватись, коли за крайчик хліба чи колоски люди йшли на крайнощі» [5, с. 816]. Позиція адресанта може виражатися через предикати відповідної семантики (вважаю, переконаний, здається, подобається, не подобається, ціную, не схвалюю, люблю, зневажаю, ненавиджу, поважаю, обожаю, радію з чогось): «**Сумую** з того, що в далеких капіталістичних країнах люди збирали продукти, щоб допомогти вижити нашим людям, і боляче стає, що соціалістична система творила таке жахіття над своїми людьми. Відомо, що з півдороги в 1933-му більшовики завертали іноземну

допомогу. А по селах лютували активісти жорстокої справи обезхліблення селян, доводячи їх до смерті» [5, с. 876].

В цілому ж маркери діалогічності у народних оповіданнях про Голодомор можна розділити на дві групи: 1) ті, що безпосередньо актуалізують діалогічність, або його імітують (реплікування); 2) маркери, спрямовані на активізацію уваги адресата, розставляють акценти там, де це сприяє підкресленню логічного експресивного передавання смислових позицій комунікантів (репрезентують діалогічність не самостійно, а в комплексі з групою 1).

Категорія діалогічності в текстах народних оповідань про Голодомори в Україні 1932 – 1933 рр. (на прикладі Запорізької області) реалізована також на міжтекстовому рівні за допомогою інтертекстуальності та прецедентності. Чітко простежується діалог текстів з певною епохою (*сталініщина, радянські часи, роки голодомору, доба комунізму*), прецедентними іменами (*Сталін*). Зазвичай таку інформацію подано з негативними конотаціями, вкрапленнями росіянізмів як чужорідних одиниць, адже так званий «радянський тоталітарний дискурс» був сформований на основі саме російської мови, пор.: «Усім, хто жив під **советською владою** в Україні, відомо, що в 1932-33 роках Кремлем був заподіяний в Україні великий голод. Наприкінці 1932 і на початку 1933 років почали з'являтися в Запоріжжі обірвані, худі та пухлі люди - українські селяни різного віку» [5, с. 817]. Період 1932-1933 років в оповідачів зазвичай окреслено з болем, вдаючись до образних висловів: «час зламаного життя», «роки скорботи», «роки голодної туги», «час бід знаком біди», «гіркий час», «час страти голодом», «час темряви», «час української ночі», «друга війна», «час, коли жити було заборонено», «криваві роки», пор.: «Її старша сестра застала роки **Голодомору** вже дорослою, мабуть не бажаючи згадувати ті дні, зі сльозами на очах промовила: «**Час зламаного життя...**», і пішла до хати» [5, с. 838]; «А для країни «33» – це **криваве клеймо**» [5, с.841]; «Моя бабуся називала Голодомор **другою війною**, але війною людей, які боролися за життя» [5, с. 960]. Окрім цього, датування може бути в аналізованих текстах не лише пряме, а й опосередковане, коли мовці згадують історичних осіб (Йосип Сталін), певну місцевість (село, Україна), назви тогочасних страв (затірка (затируха), колзяники (коржі з домішкою кользи), плесканчики, коржики з тирси, круп'яний приварок, ліпеніки, мамалига, малай, млинці з домішкою жому, трав'яники, щавляники), слова й усталені вислови, що маркують хронотоп, і притаманні для цієї доби: «чорна дошка», «закон про три колоски», «об'їздчики», «буксирники», комнезамівці, «куркулі», активісти, комсомольці, комуністи, «стукачі», «кулаки», «підкулачники», «чорні ворони» (спеціальні машини, які збирали померлих від голоду) тощо. Наприклад: «Тільки тепер узнали, що то був штучний голод, умисно зроблений, щоб селянин став на коліна, щоб дужче дякував «дорогому батькові і вчителю», «сизокрилому орлові» **Сталіну** за щастя жити під сонцем...» [5, с. 879]; «Так уже була відпрацьована ота кривава система, що своєю смертю люди не могли відкупити «свої провини» перед вождем народів»

- *Сталінізм*» [5, с. 812]. Вказані опосередковані вербальні одиниці не лише викликають асоціації з певними історичними фактами, датами, а й викликають емоційні відгуки, засудження, не схвалення. Прагматичний складник значення темпоральних одиниць набуває питомої ваги у ситуаціях, що відрізняються від еталонних та потребують наявності в адресата культурно зумовленого знання для правильного розуміння значення відповідної лексичної одиниці. Адже соціально-історичний час є категорією суб'єктивною, але водночас історичною, тобто змінною у суспільному розвитку людства. За характером зображення хронотопного світосприймання можна вивчати епохи.

У свою чергу, широка варіативність семантичних і прагматичних властивостей оцінки надає цій категорії можливість моделювати в певних межах жанрові, мовленнєво-актові та тематично-дискурсні параметри тексту і використовувати у ролі маркерів текстової категорії оцінки: 1) **розмовні слова**: «Ночами - з ліхтарем, з галасом - торохтить парокінна підвода з *«буксирами»*, де побував цей погром, та хата лишилась спустошена» [5, с. 879]; 2) **просторіччя**: «Батько влаштувався на станції Гуляйполе обходчиком на залізниці. А там на той час давали по 500 грам хліба на голову сім'ї і на *іждівенців* – по 200 грам хліба» [5, с. 874]; 3) **жаргонізми**: «Чи не все одно: *стукав* чи співпрацював з владою.» [5, с. 821]; 4) **лайливі слова** («іроди», «нечисть», «чорти»): «Приїжджає комісія з міста Кременчука, продзагони у військовій формі зі щупами і зброєю. Це ці люди, що принесли на село *«громкий и страшный мат»*» [5, с. 812]; 5) **неологізми**: «Вийшов комісар Горбунов і звернувся до всіх, кого не згадували, з такими словами: *«Кожен ще живим тікав на край світу від презирливого тавра – «кулак», «підкулачник», «куркуль»*» [5, с. 812]; 6) **оксиморони**: «Яка, чому, звідки та біда й від кого - цього я не знаю. Але *дитяче* моє серце стискається від *недитячого* жалю» [5, с. 879]; 7) **метафори**: «То були тяжкі роки, згадує Меланія Олександрівна. Голод був нестерпний, голодна *смерть ходила по селу*» [5, с. 959]; 8) **перифрази**: «Багато людей вмирало, люди лежали кругом на дорогах, в степу. Всіх померлих збирали в спеціальні машини, *«чорні ворони»*, а потім ховали в спільних ямах. Їли ховрахів, мурашок, хліб пекли з борошна, яке робили, перетираючи жорнами зерна і плоди різних рослин» [5, с. 828]; 9) **словотворчі засоби** (зменшено-пестливі суфікси): «Нас трьох найменших відправили в дитячий притулок, називали нас *Олійничата-голодранці*» [5, с. 840]; спогади записані від жінок зазвичай емоційніші, наповнені страхом, тривогою, смутком, відчаєм, журбою і тугою, тому в їхніх оповідях фіксуємо велику кількість слів із суфіксами пестливості (*ріднесенькі, старенькі, їстоньки, синочки, малесенькі, діточки, голубчики, зерничка, конячка, в'язаночки, квасолька, кобилка*); 10) **фразеологізми**: «Люди мерли. Все згадую, скільки їх лежало в тяжкому стані, помираючи. Білі, пухлі від голоду, *лиця на них не було*» [5, с. 835]; 11) **порівняння**: для створення багатопланового семантичного простору тексту, множинного причитування смислового його наповнення, мовці оповідань про Голодомор 1932-1933 рр. вдаються до

порівнянь (мерли, як мухи; вони були, як нечиста сила, згрібали все, як нечистий).

Висновки. Категорія діалогічності в текстах народних оповідань про Голодомори в Україні 1932-1933 рр. (на прикладі Запорізької області) реалізована як суб'єктно-текстова і міжтекстова. Перший тип поданий актуалізацією чинників адресата і адресанта, а другий - інтертекстуальності та прецедентності. Мовними засобами вираження текстової категорії оцінки у зазначених вище словесних цілих є *лексичні засоби і тропи* (росіянізми, розмовні слова, просторіччя, жаргонізми, лайливі слова, неологізми, оксиморони, метафори, перифрази, фразеологізми), *морфологічні засоби* (прислівники, прикметники, іменники, дієслова з модальною семантикою), *словотворчі засоби* (слова із зменшувально-пестливими суфіксами), *синтаксичні засоби* (речення із вставними конструкціями, речення із питальною, окличною інтонаціями).

Список літератури

1. Єщенко Т. А. Феномен художнього тексту: комунікативний, семантичний і прагматичний аспекти: монографія / науковий редактор проф. Степаненко М. І. Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2021. 470 с.

2. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. пос.] / Т. А. Єщенко. Київ: Академвидав, 2009. 297 с.

3. Назаренко О.М. Текстова категорія діалогічності. *Актуальні проблеми металінгвістики*: збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. Черкаси: Ант, 2011. С. 262 – 263.

4. Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики) [текст] / А. М. Науменко. Вінниця: Нова книга, 2005. 416 с.

5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / наук. ред. проф. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с.

УДК 811.161.2'373.21

Віра Котович,
доктор філологічних наук,
завідувач кафедри української мови
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
virako@ukr.net

НАЗВИ МІСТ, ОБПАЛЕНИХ ВІЙНОЮ